

**ОЩЕ ЕДИН ПРИМЕР ЗА МНОГОКРАТНИ ПРЕВОДИ
ПРЕЗ БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ**

ЕЛКА МИРЧЕВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“ ПРИ БАН
elka_mircheva@abv.bg

**AN EXAMPLE OF MULTIPLE TRANSLATIONS
IN THE BULGARIAN MIDDLE AGES**

ELKA MIRCHEVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
elka_mircheva@abv.bg

The article discusses the questions about a supposed sermon of St. Kliment of Ohrid and proves that this is a sequential example of repeated translations during the Bulgarian Middle Ages.

Keywords: St. Kliment of Ohrid, Medieval Translations, Old Bulgarian Language, Textology

Свети-Климентовото книжовно наследство е в центъра на изследователските усилия в палеославистиката още от времето, когато В. М. Ундолски открива името на старобългарския автор за съвременната наука. През последните десетилетия към многобройните слова и поучения се добавиха и внушително количество химнографски произведения, но докато приносът на Климент Охридски към старобългарската песенна поезия се опира на безспорни доказателства заради често срещания се в жанра авторски „подпис“, вплетен в акростих, то обемът на действително авторските похвали и поучения продължава да поставя предизвикателства пред учените. Характерният за Средновековието подход към създаването на нови произведения, широкото използване на готови образци без опасения за обвинения в плагиатство, както и задължителното придържане към строга рамка, излизането от която не само не е желателно, а осъдително, продължава да бъде изпитание за изследователя, търсещ авторския почерк на Климент Охридски в неизследвани в този аспект текстове.

Тема на настоящата публикация е една от последните хипотези за авторско произведение на Климент Охридски. Тя принадлежи на изследователката Т. Георгиева и е изнесена в серия от нейни публикации – *Слово за*

Рождество Христово в състава на минейния тържественник от XII век (Георгиева/Georgieva 2012), *Тържественник от XII век* (Георгиева/Georgieva 2013), както и в защитения наскоро дисертационен труд за придобиване на научната степен „доктор на филологическите науки“ *Изследване на Тържественник от XII в., ркп. РНБ, Ф.п.І.46* (Георгиева/Georgieva 2016).

Става дума за Словото за Рождество Христово от ползващия се с голяма популярност ръкопис Ф.п.І.46 от колекцията на РНБ, Санкт Петербург, известен като Златоструй с Тържественник¹.

Както е добре известно, в първата си част ценният кодекс от XII в. съдържа кратката редакция на Златоструй, а във втората – слова и поучения за празници от Минейния и Триодния цикъл, наречени от И. И. Срезневски Тържественник.

Добре известно е също, че от общо 31 слова, съхранени от тази част на кодекса, 6 са Климентови: *Похвално слово за Лазарево възкресение, Слово за Светоносната неделя, Слово за Възкресение Христово, Поучение за Пасха, Слово за Рождество на Йоан Кръстител, Похвално слово за св. пророк. Илия*. Четири от тях (*Слово за Светоносната неделя, Поучение за Пасха, Слово за четиридневния Лазар и Слово за Йоан Кръстител*) са публикувани в събраните съчинения на Климент Охридски по преписите им от Ф.п.І.46, т.е. част Тържественник от кодекса. Към тези 6 произведения Георгиева добавя още едно – *Слово за Рождество Христово* от същия ръкопис (Ф.п.І.46).

През 2013 г. Т. Георгиева въведе в научно обращение втората част на Ф.п.І.46, т.е. Тържественника. В изследването, предшествашо публикацията на ръкописа, както и в докторската дисертация *Изследване на Тържественник от XII в., ркп. РНБ, Ф.п.І.46.*, защитена през 2016 г., авторката изказва становище, че двата дяла на Ф.п.І.46 (Златоструй и Тържественник) представляват единна цялост, и предполага, че Климент Охридски може да е един от създателите на краткия Златоструй, допълнен с корпус преводни и оригинални слова за празниците през църковната година.

В изданието на втория дял на ценния ръкопис от XII в. авторката привежда подробна археографска справка за издирени от нея преписи на разглежданото слово. Прави впечатление обаче, че изброените от Т. Георгиева преписи на Климентовия текст са с различни начала²:

1) *правѣдною възидѣ снѣце днѣ, и първою възшѣдѣшаго прѣкзи прѣснѣвѣ.*

За тази текстова версия по-долу цитирам Слово за Рождество Христово по Ф.п.І.46.

2) В 41 източнославянски преписа предполагаемото Климентово слово е с различно начало: *восна намѣ, братина, свѣтъ днѣсь, правѣдноє солнце, прѣже восходѣщаго ѣстъствомѣ.* Към тази бройка се добавят и 10 от 11-те преписа от ръкописната сбирка на Троицко-Сергиевската лавра (www.stsl.ru), които авторката привежда отделно. За текста на този тип текстова версия съдя (с уговорка за възможни несъвпадения) по един от руските пре-

писи, посочени от Т. Георгиева – Тр. 142, Сборник с поучения на Йоан Златоуст от XVI в. Доколкото може да се съди по ръкописите от Троицко-Сергиевската лавра, както и от изследването на Т. Георгиева именно тази версия на текста е в основата на значителния брой варианти на словото, в които към Златоустовата хомилия биват присъединени фрагменти от други текстове.

3) Един от посочените от Т. Георгиева сборници от Троицко-Сергиевската лавра, Тр. 675 от 1630 г., предлага поредна текстова версия на предполагаемата Климентова творба. В този ръкопис словото започва с: *иже правды восъсѣа слнѣце и первѣе восѣпавшеѣ покры*. Това е единственият ръкопис, в който авторката открива текст с такова начало. За разлика от източнославянските ръкописи обаче южнославянската традиция документира богато присъствието на словото – РМ 4/8, Гилф. 51, РАН 304, РАН 305, РАН 153, Гилф. 58, НБКМ 300, Зоґр. 109, Пл 42, ЗПМХ 72, ПБС 68, БУАН Петр 2, Хилф. 444, Хилф. 649 (ВНБС: 499–500). В по-нататъшното изложение цитирам тази текстова версия по НБКМ 300.

Кл. Иванова сочи, че началото на изброените по-горе славянски текстове е близко до ВHG 1118m, както и до ВHG 1908, ВHG 1908h, СРГ 4650, Aldama 282.

Към обособените по-горе три варианта Т. Георгиева добавя и няколко редакции. Идентифицирайки вмъкнатите части, авторката посочва:

- Редакция с добавен текст, според нея взет от Слово за Рождество Христово от Германовия сборник (добавката започва с *ръци ми жидовинѣ. родила ли ѣ двѣ, или ни*);
- Редакция с добавен текст от Поучение за Рождество Христово (добавката започва с *исоу҃ рождшемоу҃ въ ви-олемиѣ иудейскомѣ*);
- Редакция с добавен текст от Слово за Рождество Христово (добавката започва с *выстъ повелѣнїе отъ августѣ царѣа написати всю вселенїю*);
- Редакция с добавен текст от Похвално слово за Успение Богородично от Климент Охридски (Георгиева/Georgieva 2013: 60–62).

По въпроса за част от тези така наречени редакции искам да отбележа:

1. За добавката с начало *ръци ми жидовинѣ. родила ли ѣ двѣ, или ни*, цитирана от Георгиева по Германовия сборник, е по-правилно да се каже, че е използван откъс от Слово на Йоан Златоуст за Рождество Христово *Μυστήριον ξένον καὶ παράδοξον βλέπω, πομένεσ μου περιχοῦσα τὰ ὅτα* (ВHG 1905, СРГ 4560, РГ 56: 385–396), старобългарският превод на който се намира в Германовия сборник. Самият епизод започва с: *Εἰπέ μοι οὖν, ὃ Ἰουδαῖε, ἔτεκεν ἡ παρθένος, ἢ οὐ*.

2. Добавката с начало *исоу҃ рождшемоу҃ въ ви-олемиѣ иудейскомѣ* е едно от словата на Йоан Екзарх и представлява съкратена версия на шеста беседа на Йоан Златоуст върху Евангелието на Матей, която започва

по същия начин: Τοῦ Ἰησοῦ γεννηθέντος ἐν Βηθλεὲμ τῆς Ἰουδαίας (PG 57: 91–72). Текстът е въведен в обращение от Яцимирски (Яцимирский/Jatsimirskii 1906: 50–59) (BHBS 384).

3. Що се отнася до редакцията, в която е включен текст с начало **вистъ повелѣниѣ отъ августъ царя написати всю вселенгю**, то тази добавка е част от Протоевангелието на Яков (BHG 1046, BHBS 386–387).

По отношение използването на термина „редакция“ смятам, че е по-правилно споменатите варианти на предполагаемото Климентово слово да бъдат наречени контаминации.

Явно разглежданото слово за Рождество Христово се е ползвало с голяма популярност и във византийската, и в славянската книжнина. Макар и посветена на празника 25.XII., тържествената похвала в действителност прославя благовестието, което получава Света Богородица, поради което в славянската ръкописна традиция често текстът се включва в сборници за празниците Благовещение, Събор на св. Богородица или като Похвала за Богородица в съботата на петата седмица на Великия пост. Така наречените редакции, за които стана дума по-горе, по мое мнение се стараят с добавянето на текстове от други съчинения да преодолеят съществуващата диспропорция между празника Рождество Христово и благовещенската насоченост на изложението, което е свързано с една особеност на славянския превод, за която ще стане дума по-долу.

Т. Георгиева прави цялостен анализ на Слово за Рождество Христово от Тържественика и отбелязва, че този ненадминат образец на старобългарското тържествено слово е бил съчинен (компилиран) под влияние на Похвалата за Света Богородица и Приснодева Мария и за възплъщението на Господа наш Иисус Христос от Епифаний Кипърски (посочва Тр. 90, Миней от XV в.) (Георгиева/Georgieva 2012: 284; Георгиева/Georgieva 2013: 55). Според Георгиева разглежданият текст е оригинална творба на Климент Охридски, за която е намерен гръцки паралел само на един малък откъс в раздел *Spiria* на съчиненията на Йоан Златоуст. Изследователката прави композиционен и стилно-езиков анализ, като приписва на автора на словото използването на риторични похвати (12 пъти повторение на *радѹи сѧ вѣрадванага*, 4 пъти на *нѣ вѣи сѧ марие*, 10 пъти на *родиши сѧъ*, 5 пъти на *породи сѧъ*) (Георгиева/Georgieva 2012: 287 и сл.). Трябва да се признае, че действително стилът е близък до използваните от Климент Охридски творчески похвати.

Проблемът с дефинирането на собствено Климентовия оригинален авторски почерк, както и набелязването на характерни особености, които да послужат за по-сигурна атрибуция, са тема на множество проучвания. Те са в основата и на капиталния труд на Кр. Станчев и Г. Попов „Климент Охридски. Живот и творчество“ (Станчев, Попов/Stanchev, Popov 1988) и спомогнаха за принципно новия поглед върху въпроса за сигурните и спорните Климентови похвални и поучителни слова³. Старобългарският

книжовник безспорно твори в рамките на парадигмата на византийската патристична литература, следва добре познати образци и използва традиционни ораторски похвати. По тази причина привлеченият от идеята за откриването на ново оригинално Климентово произведение изследовател не е застрахован от това, анализираната от него творба да се окаже превод на византийски оригинал.

Справка с *Patrologia graeca* показва, че предполагаемото оригинално Климентово слово за Рождество Христово има пълен паралел в том 61, където са публикувани спорни творби на св. Йоан Златоуст, col. 737–738. Независимо дали това е сигурно, или Псевдо-Златоустово произведение, това отнася разглеждания текст безспорно към преводната старобългарска книжнина.

В по-нататъшното изложение ще разглеждам Слово за Рождество Христово като пореден пример за многократни преводи през Българското средновековие.

Напоследък многократните преводи на един и същи текст в старобългарската книжнина се радват на повишен интерес. Голям тласък напред в изследванията даде провеждането на два научни форума – *Преводите през XIV столетие на Балканите* и *Многократните преводи в Южнославянското средновековие*. Резултатите са публикувани в сборници, носещи същите заглавия (*Преводите/Prevodite 2004*, *Многократните преводи/Многократните prevodi 2005*). Те изобилстват от приносни проучвания на конкретни проблеми, много от тях засягат широк кръг въпроси от развоя на конкретни текстове, търсят влиянията на книжовни школи и центрове, правят важни заключения за развитието на книжовноезиковата норма.

Сравнението на трите варианта на славянския текст, представителни за всяка група, сочи, че византийската хомилия несъмнено е превеждана на няколко пъти. Непременно трябва да се имат предвид обаче и посочените текстови варианти на текста, отбелязани от Алкен в *Bibliotheca Nagiographica Graeca*. Напълно възможно е различаващи се помежду си текстови варианти да са причина за различията между трите превода. Разполагаме обаче с изданието на един-единствен гръцки текст от Мин в *Patrologia graeca*, което неизбежно налага по-голяма предпазливост по отношение на реда от изводите в следващото изложение.

По-долу привеждам текстова съпоставка на началата на текста по трите превода:

Тържественик, XII в. РНБ, Ф.п.1.46, л. 78г	НБКМ 300, сборник XVI в., Лозенски манастир, л. 215а	Тр. 142, Сборник с поучения на Йоан Златоуст, XVI в., л. 112б	Гръцки текст, PG t. 61: 737
правѣдноꙋ вѣзиде слѣнце днѣ. и първоꙋ вѣшьдѣшаго прекъзѣ преснѣвъ. простихѣ сѣ	иже правѣ высиа слѣне и прѣвѣе вѣсѣавши покри. избавих се тѣ- минне т(..) в(..) плочуе.	вѣсна намѣ братѣе днѣ правѣдно слѣнце. преждѣвѣсѣодаща ѣтѣствомѣ, свѣтъ	Ὁ τῆς δικαιοσύνης ἀνέτειλε σήμερον ἥλιος, καὶ τὸν πρῶτον ἀνατέλλοντα ἐκάλυψεν ἐλυτρώθη

<p>тѣмгы. да не сътърплю свѣта. нѣ отъѣмлю сѧ страхѣмъ. рожьствѣ сѧ раддоую. а делѣмъ матоу сѧ. приносѣуши источуникъ вижѣ. а първѣи источуникъ вѣжашъ. младенець ви- дѣхъ ражаемъ сѧ. нѣо преклонше сѧ на того поклонение. мѣръ ра- жающю. и дѣцю прѣвѣвающю. дѣтищъ свое рожьство печатъ- лѣющъ. мѣръ без моу- жа. а снѣ безъ ѿца. спѣтъ ражаемъ. и повиваемъ младенець. и землю държашъ. гас- ли образѣемъ. прес- толоу нѣсномоу. скотъ подоблаше сѧ херови- мьскоу престоланию. звѣздоу синающю. и чюдо вѣщающю. анг- лы проповѣдающа. и пастоухъ прорицающа вѣлѣхъвы блгословаща. ирода низъ падающа. и сѣмрътъю гревомѣ. адама раздрѣшима. ада сѣвѣжема. юугоу ра- доущю сѧ. а змию плающю сѧ</p>	<p>родѣи ми сѧ пакѣи свѣтъ новъ емлю сѧ страхѣмъ. рожьствѣ раѣю сѧ и нравѣмъ сѧмоушаю сѧ. и прѣотекѣущъ источуникъ истекающе зрѣ и древою гзвѣоу несеши. мѣнца своистѣвне ражѣема и нѣо прекланаемо въ то- го поклонение. неплоѣе ражѣющѣи и оутрѣбоу дѣте не разъврѣзаящюу сѧ. отроуе свое печатъ- люще рожьство. и мѣре безмоужни и сѣна кроме ѿца. спѣ ражѣема и свѣдѣжъ жижѣмоу. пеленани повиваемо младе и въ сано сешее гасли носещи соущаго на престола невѣмъ. скотъ носещъ емоуже херовинни непрестанно прѣспостоетъ светни- никъ пающъ и чюдо вѣщающѣи. агѣль блгос- вѣстоущѣи. вѣлѣхъви блгословеши и сѣнныкии ратоущѣи и сѣмрътъю попираемоу адама раздрѣшима и ада свѣжема евоу ликоу- ющоу и змиѣ плаущѣи сѧ</p>	<p>прносѣуши и про- свѣти вселуьскаѧ. из- бывѣ тѣмъ не трѣпль лоуѣе его. роди бо тѣ пакы и помрачу сѧ страхѣмъ рожьствѣ раѣ сѧ. и вбразъ сѣм- цаетъ мѧ. нова ис- тоуника истекущъ зрю и древнаго истѣуника вѣжаша сѧмтраю. млада видѣхъ рождаема. и нѣса прекланяюща сѧ емоу покланяше мѣръ рождающъ содѣтелѧ. и ложезнѣ не развер- заяще. отроуа свое печатълѣюще рѣтво. родителниѣоу безмоу- ноу. и сѣна безъ ѿца спѣ ражѣюща сѧ зѣ- зоу сѣмоушѣ. и пеленани повиваени мѣнца. и носѣщѣи вселуьскаѧ. гасли вбразѣюща сѧ прѣлоу нѣномѣ. скоты прелогающа сѧ херѣу- виньскѣ прѣстоанию. светила синающа. анг- лы раѣюще сѧ. и пас- тоухи прорицающѣи вѣлѣхъви блгословаща. архирѣи иже вѣга хоулаща. ирода спадающа а сѣмрътъ раѣ- роушаемоу. адама раздрѣшима. и ада свѣ- жема. и еѣва ликѣущѣи а змию плающоу сѧ.</p>	<p>τοῦ σκότους, καὶ οὐ φέρω τὰς ἀκτίνας ἐτέχνη μοι πάλιν τὸ φῶς, καὶ ἀμαυροῦμαι τῷ φόβῳ· τὸν τόκον ἀγάλλομαι, καὶ τὸν τρόπον ταραττομαι· νέαν πηγὴν προῖοῦσαν ὄρω, καὶ ἀρχαίαν πληγὴν φεύγουσαν· βρέφος εἶδον τικτόμενον, καὶ οὐρανὸν κλινόμενον εἰς τὴν τοῦτου προσκύνησιν· μητέρα τίκτουσαν, καὶ μήτραν μὴ ἀνοίγουσαν· παῖδιον τὴν ἰδίαν σφραγίζον κύνησιν γεννήτορα ἄνδρον, καὶ υἱὸν ἀπᾶτορα σωτήρα τικτόμενον, καὶ ἄστέρα κτιζόμενον· σπαραγανὸ ύμενον νήπιον, καὶ βαστάζων τὴν ἄπειρον· φάτνην ἐκτυπούμενην εἰς θρόνον ἐπουράνιον, καὶ κτήνη ἀπεικάζοντα χερουβι κὴν παράστασιν· φωστῆρα φαινόμενον, καὶ τὸ θαῦμα γθεγγόμενον· ἀγγέλος προαναγγέλοντας, κα ποιμένας προφητεύοντας· μάγου ς θεολογοῦντας, καὶ ἱερεῖς θεομαχοῦντας Ἠρώδην πίπτοντα, καὶ θάωατου θρηνοῦμενον τὸν Ἄδὰμ λυόμενον, τὴν Εὐὰν χαίρουσαν, καὶ τὸν ὄφιν πενθοῦντα</p>
---	--	--	--

Текстологичният анализ не оставя съмнение, че пред нас са три превода, които са направени независимо един от друг.

В изданието на византийската хомилия от Patrologia graeca, с която разполагаме, липсва част, която да съответства на следния текст от славян-

ските преводи (цитирам по Тържественика): *како рожоу. рече же юн а̀нглѣ. не бои сѧ маріе. слово ти повѣдахѣ. а не льсть и звѣщахѣ. не бои сѧ маріе. радость ти принесохѣ а не печаль створихѣ. не бои сѧ маріе. не погълъзнешн сѧ акты ю҃рга. отъ шнога съльрь.* При Мин текстът на едно място се къса, като липсва паралел на откъса между курсивираната част. В този случай славянският превод спомага за попълване на несъхранен пасаж от гръцкия оригинал.

Като още една илюстрация за различията между трите превода по-долу привеждам кратък пример от началото на хейретизмите по трите превода в съпоставка с гръцкия текст:

Тържественик, XII в. РНБ, Ф.п.1.46, л. 78г-80а	НБКМ 300, сборник XVI в., Лозенски монастир, л. 215а-218б	Тр. 142 Сборник с проповеди на Йоан Златоуст XVI в., л. 115б	Гръцки текст, PG t. 61: 737
раѣи се обрадованна, не- въмѣстнаго соушѣств- ва въмѣстнище пространное. раѣи се обрадованна ликѣст- вѣющаго мира невъмес- тнаго соушѣства въ- мѣстнище мира невест- то краситѣлнице неск- врънаа.	радоуи сѧ обрадованага истиннаго винограда лѣти. радоуи сѧ обрадованага неизвра- тнаго бѣжства исводе непогрѣшнѣи вещи. лѣкто пространство. радоуи сѧ обрадованага въбраванага въбдо- вѣвъшешоу мироу не- вѣкто бѣце ѳстага. ра- доуи сѧ обрадованага. таже своєю роукою исплете нероуко- плетенѣи вѣкънѣцѣ.	раѣи сѧ блгѣннаа истин- ныи винограде. неложнаа дѣво лѣти раѣи сѧ блгѣннаа. невозвратнаго божесѣтва достоинное вмѣстѣлицѣ. раѣи сѧ блгѣннаа неместнаго бѣства село пространѣное. раѣиа върадованѣннаа вѣлистанѣ темнѣи. аѣи сѧ ѳрадованѣннаа въдо- вѣвъшешѣ мироу невъс- тѣсѣтво несквѣрное. ра- оуи сѧ блгѣннаа неѣтѣка- вшѣа безъроукоплѣтнаго венѣца всен твари.	χαῖρε, κεχαριτωμέ- νη, ἀληθινῆς ἀμπέ- λου ἀψευδῆς μήτηρ παρθένος· χαῖρε, κεχαριτωμένη, ἀτρέ- που θεότητος σαγή- νη ἀδιάπτωτος· χαῖ- ρε, κεχαριτωμένη, τῆς ἀχωρήτου φύσ- εως χωρίον, εὐρύχω- ρον· χαῖρε, κεχαρι- τωμένη, τοῦ χηρε- ύοντος κόσμον νυμ- φίε, τόκε ἀμίαντε· χαῖρε κεχαριτωμένη, ἢ τῇ κτίσει ὑφάνασα ἀχειρόπλοκον στέφανον

Частта с хейретизмите показва най-съществени различия както по отношение на точното предаване на гръцкия текст, така и между трите превода. И трите не отразяват точно този доста обширен момент от похвалата, изградена във византийската хомилия от 18-кратно повторение на възгласа „Радвай се“. В анализа си Т. Георгиева обвързва повтарящото се 12 пъти обръщение „Радвай се“ в Тържественика с творческия похват на Климент Охридски. В действителност 9 от хейретизмите в Тържественика имат паралел във византийския оригинал. Вижда се и намесата на старобългарските преводачи. Единствено в превод тип Тържественик не откриваме евангелския цитат от Лука 1: 28: „Радвай се, благодатна! Господ е с тебе!“, като характерен мотив от срещата на архангел Гавриил с Дева Мария, който многократно се повтаря в множество хомилетични и химнографски произведения, посветени на Благовещение. Вероятно той е включен в тип НБКМ 300 и Тр. 142 от старобългарските преводачи (ако, разбира се, това

не е обвързано с различен гръцки извод). Между впрочем, без да навлизам в подробности, ще обърна внимание на преобладаващото присъствие и в трите превода на *обрадована, възрадована, прерадована* – това е преславският начин на превод на *κεχαριτωμένη* срещу по-древното *благодатната*.

Въпреки явните си различия трите превода показват забележително единство в едно отношение – и в трите липсва превод на финалните думи, с които завършва гръцкият текст. В славянските текстове изложението приключва с пристигането на тримата влъхви до пещерата, където се намира новороденият Христос. Във византийския оригинал разказът продължава с: *Καὶ προσκυνήσαντες, προσήνευκαν αὐτῷ δῶρα, χρυσὸν, καὶ λίβανον καὶ σμύρναν. Καὶ χρηματισθέντες μὴ ἀνακάμψαι πρὸς Ἡρώδην, δι' ἄλλης ὁδοῦ ἀνεχώρησαν εἰς τὴν χώραν αὐτῶν. Ἴψῃ δὲ γεννηθέντι Χριστῷ τῷ θεῷ ἡμῶν ὑμῶμεν, καὶ δοξάζομεν, ἅμα τῷ αὐτοῦ Πατρὶ σὺν τῷ ἀγίῳ Πνεύματι νῦν καὶ ἀεὶ, εἰς τοὺς αἰῶνας.* Както се вижда, тези финални думи свързват недвусмислено текста с празника Рождество Христово. Склонна съм да смятам, че тази обща особеност на трите превода не е случайна. Това за мене се дължи на съществуваща „банка“ с предварително подготвени за превод текстове. На подобни случаи, в които направени *независимо* един от друг преводи са осъществени, като са използвани едни и същи контаминации от *различни* гръцки източници, се натъкнах при две от словата от Супрасълския сборник – Словото за св. Кондрат (Мирчева/Mircheva 2016a; Мирчева/Mircheva 2016б) и Словото за св. Дометий (Мирчева/Mircheva 2016в). Струва ми се, че отстраняването на финала на византийския текст е в основата на включването на словото като хомилия не само за Рождество Христово, но и за Благовещение, и за съботата от V неделя на Великия пост, т.е. това е направено съзнателно и на практика е отпратило Златоустовата похвала към Богородичния цикъл, към който тя фактически се отнася.

Предварителните наблюдения върху трансмисията на хомилията в славянската традиция сочат, че византийският оригинал е бил подложен на превод на три пъти, при това в рамките на старобългарския период. Редица особености позволяват те да бъдат определени като възникнали в свързано с Преслав книжовно средище. Впрочем предположението за съществуването на обработена колекция от подготвени за превод текстове теоретично също свързва подобни случаи с Преслав.

Според мене генеалогията на трите типа превод изглежда по следния начин:

1. Най-стар е преводът, представен в тип НБКМ 300 (тази група е представена изключително от южнославянски преписи, към които се присъединява единствено Тр. 675 от 1630 г. от приведените от Т. Георгиева данни за руската ръкописна традиция). Интересна особеност на този превод е моментът от похвалното слово, в който се споменава епизод от Стария завет – явяването на три ангела на Авраам при Мамврийския дъб: *Ἦε ἰὲ ἰαβλέν се по̇ доубомъ съ̇ двема̇ г̇гелом̇а* (НБКМ 300). Същото място в други

два превода съответства на гръцкия текст ὑπὸ τὴν δρὸν εἰς τριάδα ἀγγέλων и е: в Тържественика – кѣде юсть авивни сѧ подѣ доубѣмъ трѣцю англь и в Тр. 142 – сирѣчь авлави сѧ пѣ доубомъ трѣцю агггль. Според мене двата вместо трите ангела в превод тип НБКМ 300 може да се интерпретира като резултат на механична грешка при транслитерацията на подложка, в която числителното име не е било изписано изцяло, а с буквен знак под титла, и това е била графемата ѷ, погрешно схваната като равна на в кирилицата, т.е. с числова стойност 2, което води до появата на числителното „двама“. Между впрочем тази грешка се е превърнала в особеност на цялата текстова редакция, а не е останала белег само на един препис – сравни ръкопис Тр. 675, 1630 г., л. 114а–117б. Отбелязаната грешка при транслитерацията е ясен знак, че първоначално преводът е записан с глаголица, което естествено е свързано и с неговата древност.

2. Втори по време на поява е преводът тип Тържественик F.п.I.46. Този превод в по-голяма степен се доближава до гръцкия оригинал и предлага по-точно смислово предаване на похвалата. Доколко този текст е уникален и дали не намира потвърждение в някой от недостъпните ми, за съжаление, ръкописи, на този етап не мога да твърдя.

3. Последен във времето е преводът тип Тр. 142. Той е най-прецизен, най-точно отразява гръцкия оригинал, като се старее да постигне най-вярното предаване на текста.

По-долу ще посоча избрани примери, които ясно характеризират особеностите на трите типа превод:

1.

НБКМ 300 – прѣотекоуѣць источникъ истекающе зрѣ и древию извоу несеиць
Тържественик – присносоуѣци источникъ вижд. а първѣи источникъ вѣжаць
Тр. 142 – нова источнѣка истекуѣць зрю и древногѣ источнѣка вѣжаща сматраю
Гр. – νέαν πηγήν προϊούσαν ὄρω, καὶ ἀρχαίαν πληγὴν φεύγουσαν

Единствено Тр. 142 предава правилно νέαν πηγήν. Другите два превода въвеждат често използваното трафаретно, но непотвърдено – поне от този гръцки извор, определение на „извор, източник“ – *приснотекы*. Какво обаче е основанието вместо „извор, източник“ в НБКМ 300 да се появи *извоу несеиць*? Текстът, публикуван от Мин, не може да даде отговор на този въпрос.

2.

НБКМ – 300 неплодѣ ражающѣи и оутробоу дѣте не разтврзающе се
Тържественик – мѣрь ражающю. и дѣцею превтввающю
Тр. 142 – мѣрь рождающѣ содѣтелѣ. и ложезнѣ не разверзающе
Гр. – μητέρα τίκτουσαν, καὶ μήτραν μὴ ἀνοίγουσαν

Най-близък до гръцкия текст е Тр. 142 въпреки добавката на *содѣтеля*. Славянските преводи твърде често са много по-обстоятелствени от пределно лаконичния начин на изложение в оригинала. Всеки един от други два превода предава вярно по смисъл текста, но не следва плътно хомилията на Златоуст.

3.

НБКМ 300 – <i>мѣнца млекомѣ доима; и питающе спитающе</i>
Тържественик – <i>младеньць доимѣ. и кърмащѣ кърмащюю</i>
Тр. 142 – <i>мѣнца млеко съсоуща. а питающюю на рѣкоу носима. носѣщаго носѣщюю</i>
Гр. – <i>βρέφος γαλουχούμενον, καὶ φέροντα τὴν φέρουσαν</i>

Глаголът *γαλουχέω* „кърмя“ в два от преводите (НБКМ 300 и Тр. 142) е преведен със словосъчетания. По-сполучливо е предаването му с *млекомѣ доима* (НБКМ 300), но формално точен е преводът в Тържественика – *младеньць доимѣ*. Тр. 142 и в този случай предлага добавка (а *питающюю на рѣкоу носима*). И трите превода търсят симетрия в превода на *figura etimologica* – *φέροντα τὴν φέρουσαν*, но единственият точен превод дава Тр. 142.

4.

НБКМ 300 – липсва
Тържественик – <i>радоуи сѧ ωбрадoванана ωбѣдовѣвшемѡу мироу невѣсто бѣце ѡстага</i>
Тр. 142 – <i>раѣи сѧ ωрадoван'наѧ ωбдовѣвшемѡ мироу невѣстѣство несѣскверноѧ</i>
Гр. – <i>τοῦ χηρεύοντος κόσμον νυμφίε, τόκε ἀμίαντε</i>

В този пример в НБКМ 300 липсва превод на гръцкия хейретизъм. По-сполучлив и формално следващ оригинала е преводът тип Тр. 142, в който е използвано абстрактното съществително *невѣстѣство*. Справка в лексикографските справочници сочи, че думата не е широко разпространена. Срезневски посочва два примера от словата на Григорий Богослов (XI в. и XVI в.) (Срезневский/Sreznevskii 2: 370). Изковаването и използването на лексемата явно е свързано с Преславското книжовно средище.

5.

НБКМ 300 – <i>раѣи сѧ ωбрадoваннаѧ глѧдоущаго ѣства скрoвище неиживѧемо</i>
Тържественик – <i>радоуи сѧ ωбрадoванана глѧдѣмь мироушемѡ мироу житѣница неистѣшина</i>
Тр. 142 – <i>раѣи сѧ влѣнаѧ. глѧдомѣ мироушемѡ ѣствоу. хранилище издаѧемо</i>
Гр. – <i>τῆς λιωττούσης κτίσεως ταμείον ἀδαπάνητον</i>

Примерът предлага много интересни три начина на превод. *Λιωόσσω* „гладувам“ в НБКМ е преведено с адективирана причастна форма, а в Тържественика и в Тр. 142 – със словосъчетание от съществителното *гладѣ* и причастна форма от *мирѣти*. Интересно е, че *κτίσις* „естество“ в Тържественика е заменено с *мирѣ*. Впечатляващ с получилия се синонимен ред е

начинът на предаване на ταμιεῖον със съкровище-житъница-хранилище, като най-вярна по смисъла на контекста за измиращото от глад естество (човечество) предлага Тържественикът, докато другите два превода предлагат формално верните съкровище и хранилище, които отговарят на ταμιεῖον „трезор“.

6.

НБКМ 300 – и бѣ стра̑ зръцалоу двѣ̑ лицеу
Тържественик – и бѣкаше страхъ. тѣкъма мари. дѣвине лице
Тр. 142 – и бѣ страхъ зѣрцало двѣ̑ лице
Гр. – καὶ ἦν τὸ φόβῳ ἕσπορω τῆς παρθένου προελθοῦσα τὸ πρόσωπον

Цитираният пример поставя някои въпроси, на които тук ще се опитам да дам своя отговор. Гръцкият текст описва момента, в който Дева Мария е вцепенена от страх пред благославящия я архангел Гавриил, и отбелязва, че „страхът се е отразил като в огледало на лицето ѝ“. И трите превода предават доста лаконично, и най-вече безглаголно, превежданата фраза. Искане ми се обаче да обърна внимание на немотивираната поява в Тържественика на наречие, което има и съюзна функция, тѣкъма. Напълно е ясно, че то не е използвано като връзка между две изречения. В такъв случай остава да е наречие. Очаквано е да е в непосредствена връзка със сказуемо, но такава липсва. Очаквано е да съответства на μόνος, μόνον, μέν от гръцкия текст, каквито според лексикографските справочници са откритите съответствия, но такива в Псевдо-Златоустовата хомилия на това място няма. Склонна съм да предложа следната хипотеза: тѣкъма в руския препис на Тържественика от XII в. е резултат на неразбиране и преосмисляне. Може да се предположи, че на това място е стояла една прабългарска лексема за „огледало“, запазена изключително в свързани с Преслав писмени паметници. Това са разнообразните както по форма, така и като граматична характеристика тикъ, тикра, тикръ, тикрь (СР 2: 943, Miklosich: 989–990; Срезневский/Sreznevskii 3: 958). Освен в Словото за четиридневния Лазар, № 27 от Супрасълския сборник (с начало како се мати чюдюлюбива. подавѣши съсъ младеньцоу), лексемата се среща в Изборника от 1073 г., Лествицата, Тълковен псалтир, Апостол, както и като название на съчинението на Филип Монотроп, Диопра, наречена филиппосъ творецъ тикръ – в маргинална бележка в полето непознатата дума е пояснена със зѣрцалоу. Струва ми се, че предположението не е лишено от основание.

7.

НБКМ 300 – липсва
Тържественик – липсва
Тр. 142 – не бои сѧ мр̑и̑. вцѣ̑ тѧ нарицаю. а не г̑лю тѣбѣ равны б̑гоу.
Гр. – липсва

Приведеният пример илюстрира един от случаите, в които в някой от славянските преводи се появява добавка без паралел в гръцкия оригинал (разбира се, ако това не е обвързано с друг, непубликуван гръцки извор).

8.

НБКМ 300 – ѿ оноѣ братоубиство ѿ тебе же ѡбколюбиѣ.
Тържественик – отъ онога ненависть братни а отъ тѣ тебе ѡбкомѣ любѣвь
Тр. 142 – ѿ оноа братоненавѣдѣнїе. а ѿ тебеѣ ѡбколюбие
Гр. ἐξ ἐκεῖνης μισαδελφία, ἐκ δὲ φιλανθρωπία

Приведеният пример е интересен с начина, по който са предадени два гръцки коюзита – μισαδελφία и φιλανθρωπία. За μισαδελφία трите превода предлагат: в НБКМ 300 братоубиство, в Тържественика ненависть братни и в Тр. 142 братоненавѣдѣнїе. Най-верен и в смислово, и във формално отношение е преводът в Тр. 142. Φιλανθρωπία и в НБКМ 300, и в Тр. 142 е предадена с ѡбѣколюбиѣ. Единствено Тържественикът не показва склонност към формално точен превод (не използва композит) и предлага ѡбкомѣ любѣвь.

Направеният анализ и приведените примери добавят още един хомилетичен текст към феномена „многократни преводи през Българското средновековие“. И трите превода на Псевдо-Златоустовото Слово за Рождество Христово са свързани с Преславското книжовно средище. Превод тип НБКМ 300 дава основания да се твърди, че първоначално той е бил записан с глаголица. В относително краткото съществуване на Преславската книжовна школа Похвалното слово за Рождество Христово (на практика по-скоро Похвално слово за Благовещение) е било преведено на три пъти, като преводите са направени независимо един от друг. Най-силен стремеж не само към съдържателно, но и към формално следване на гръцкия извор показва последният по време превод – тип Тр. 142.

Натрупването на знания за многократните преводи в палеославистиката очертава доста сложна картина, а направените изводи водят в различни посоки. Към класическата опозиция *архаичен превод, тип Кирило-Методиев/преславски превод/Пред-Евтимиев превод*, често обвързани с различни гръцки оригинали, се добавиха значително количество текстове, в които два или, както е в случая със Словото за Рождество Христово, три превода или редакции на преводи са свързани с Преславската книжовна школа⁴. Анализът на преводаческите похвати, както и използваният словен инвентар усложняват христомайно изчистената схема, в която свободният смислов превод и относително по-архаичната лексика (свързани по традиция с Охрид) се противопоставят на формално точния превод и така наречената преславска лексика (свързани с новото, което носи Преславската книжовна школа). Не един пример насочва към извода за бурна книжовна дейност в Преслав, както и за постепенното формиране на нов подход към превежданите текстове като свидетелство за постепенната

еволюция на онова, което възприемаме обикновено като монолитно цяло и което наричаме преславска редакция. Особено интересни са случаите, в които независимо направени преводи притежават общи особености, дължащи се на предварителна подготовка на банка от византийски текстове, предназначени за превод.

Многократните преводи през Българското средновековие се очертават като една от характерните черти на старобългарската книжнина и свидетелство за неотклонно следвания стремеж към постигане на по-високо качество в преводаческата дейност.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Настоящата разработка е продължение на изследването „Словата на св. Климент Охридски в Тържественик РНБ F.I.46 от XII в.“, представено като доклад на Юбилейната конференция по случай 1100-годишнината от успението на св. Климент Охридски, 2016 г., и подготвено за печат в сборника от Конференцията.

² Изчерпателен анализ в изследването „Словата на св. Климент Охридски в Тържественик РНБ F.I.46 от XII в.“

³ Повтарянето на тези заключения е излишно в предлаганото изследване, което се опира изцяло на направените в монографичното изследване изводи.

⁴ Няколко примера: **1.** Откровението на Псевдо-Методий Патарски е от текстовете, които са многократно превеждани в старобългарската литература. Днес в науката е прието, че древното историко-апокалиптично съчинение с надслов *сѣгаго мѣтодѣа ѷпискоупа патрѣскаго оуказание истоюе ш црѣхъ и послѣднихъ днѣхъ и лѣтѣхъ* е известно в старобългарската книжнина с 3 превода: два от X в. и един от Пред-Евтимиевия XIV в. (Истрин/Istrin 1897; Срезневский/Sreznevskii 1875; Пенкова/Penkova 1977; Thomson 1985; Йовчева, Тасева/Yovcheva, Taseva 1994; Йовчева, Тасева/Yovcheva, Taseva 1995; Tapkova-Zaimova, Miltenova 2011). Приема се, че първият (свободен) превод притежава езикови особености, близки до езика на Йоан Екзарх и неговия книжовен кръг, а за втори път съчинението е било преведено през втората половина на X в. и не по-късно от 1070 г., т. е. по времето на царуването на цар Петър. (Tapkova-Zaimova, Miltenova: 2011: 218–219). Този превод е буквален и също е създаден в Преславския книжовен център. Въпреки че споделя с първия свободен превод обща характерна преславска лексика (Йовчева, Тасева/Yovcheva, Taseva 1994), той следва различни преводачески принципи (Йовчева, Тасева/Yovcheva, Taseva 1995). Различията между първия и втория преславски превод на историко-апокалиптичното Откровение на Псевдо-Методий Патарски сериозно разколебават единството на преславските паметници, превеждани и създавани в столицата на Първото българско царство в продължение на близо един век. **2.** Староизводният превод на Чудото в Хоня със св. арх. Михаил е един. Той е осъществен в свързан с Преслав книжовен център. Най-близък до първоначалния вариант на превода според мен е Герм. Този превод отчасти използва познатия инвентар на преславските преводи и оригиналното творчеството на преславските книжовници, но отношението на преводача е свободно и той не следва плътно изходния текст. По-късно отново в Преслав, сравнявайки със същия гръцки оригинал, който е използвал преводачът на тип Герм., е направена редакцията от типа на НБКМ1039. Тя е най-свободна от гледна точка на отваряне на прост-

ранство за нахлуване на лексика (вероятно регионална). Паралелите с преславските преводи и оригиналните творби на старобългарските книжовници тук са най-много. Последна по време възниква редакцията тип Иер.12/Тр. Тя използва предишните старобългарски текстове, но вероятно сравнява с друг гръцки оригинал, на който по всяка вероятност се дължат съкращенията на текста (разбира се, ако в началото на тези общи особености не се крие използването на дефектен ръкопис). Използването на „типична“ преславска лексика тук не е така ярко, но за сметка на това тази редакция отива напред в посока на пословно следване на гръцкия първоизточник. Така по мое мнение староизводният превод на Чудото в Хоня със св. арх. Михаил в трите си редакции представя постепенната промяна на един текст от ранния към късния Преслав (Мирчева/Mircheva 2015). 3. Житието на св. Кондрат (ЖК) е познато в славянската книжнина по два независими старобългарски превода, запазени съответно в преписи от ср. на X в. – Супр., и от вт. пол. на XI в. – фрагмент, Погод. 64. Липсващите части от Погод. 64 успешно се запълват от текста на ЖК във Великите Макариеви чети-минеи, който на ниво текст следва плътно фрагмента от XI в. И двата старобългарски превода са осъществени в Преслав (Мирчева/Mircheva 2016a; Мирчева/Mircheva 2016б).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Георгиева 2012: *Георгиева, Т.* Слово за Рождество Христово в състава на минейния тържественник от XII век – В: Преславска книжовна школа. Т. 12. Шумен, 2012, с. 283–303. [Georgieva 2012: *Georgieva, T.* Slovo za Rozhdestvo Hristovo v sastava na mineyniya tarzhestvenik ot XII vek – In: Preslavska knizhovna shkola. T. 12. Shumen, 2012, 283–303.]

Георгиева 2013: *Георгиева, Т.* Тържественник от XII век. Известия на НЦ „Дазий Доростолски“, кн. 7. Русе. [Georgieva 2013: *Georgieva, T.* Tarzhestvenik ot XII vek. Izvestiya na NTs „Daziy Dorostolski“, kn. 7. Ruse.]

Георгиева 2016: *Георгиева, Т.* Изследване на Тържественник от XII в., ркп. РНБ, Ф.п.I.46 (дисертационен труд за присъждане на научната степен *доктор на филологическите науки*). [Georgieva 2016: *Georgieva, T.* Izsledvane na Tarzhestvenik ot XII v., rkp. RNB, F.p.I.46 (disertatsionen trud za prisazhdane na nauchnata stепен doktor na filologicheskite nauki).]

Истрин 1897: *Истрин, В. М.* Откровение Мефодия Патарского и апокалиптическия видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах. Исследования и тексты. Москва. [Istrin 1897: *Istrin, V. M.* Otkrovenie Mefodia Patarskogo i apokalipticheskiiia videniia Daniila v vizantiiskoi i slaviano-russkoi literaturakh. Issledovaniia i teksty. Moskva.]

Йовчева, Тасева 1994: *Йовчева, М., Л. Тасева.* Преславска лексика в превода на Псевдо-Методиевото Откровение. – Старобългаристика, № 3, с. 44–51. [Yovcheva, Taseva 1994: *Yovcheva, M., L. Taseva.* Preslavska leksika v prevoda na Psevdo-Metodievoto Otkrovenie. – Starobalgaristika, № 3, 44–51.]

Мирчева 2015: *Мирчева, Е.* Старобългарските преводи и редакции на Чудото в Хоня със св. арх. Михаил – В: Преславска книжовна школа. Т. 15. Шумен, с. 107–118. [Mircheva 2015: *Mircheva, E.* Starobalgarските prevodi i redaksii na Chudoto v Honya sas sv. arh. Mihail – In: Preslavska knizhovna shkola. T. 15. Shumen, 107–118.]

Мирчева 2016а: *Мирчева, Е.* Житието на св. Кодрат Никомидийски Никомидийски (10 март) в славянската традиция (под печат в сборник в чест на проф. д.ф.н. Анисава Милтенова). [Mircheva 2016a: *Mircheva, E.* Zhitieto na sv. Kodrat Nikomidiyski Nikomidiyski (10 mart) v slavyanskata traditsiya (pod pechat v sbornik v chest na prof. d.f.n. Anisava Miltenova).]

Мирчева 2016б: *Мирчева, Е.* Към характеристиката на феномена повторни преводи в старобългарската книжна традиция. – В: IN HONOREM 3 QUADRIVIUM. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д-р Веселин Панайотов. Шумен, с. 285–296. [Mircheva 2016b: *Mircheva, E.* Kam harakteristikata na fenomena povtorno prevodi v starobalgarskata knizhna traditsiya. – In: IN HONOREM 3 QUADRIVIUM. Yubileen sbornik v chest na 60-godishninata na prof. d-r Veselin Panayotov. Shumen, 285–296.]

Мирчева 2016в: *Мирчева, Е.* Един harax legomenon в Супрасълския сборник – пжтьоуѣтросина – В: Studia philologica Universitatis velikotarnovevsiis – Филологически проучвания на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Велико Търново, vol. 35, с. 47–57. [Mircheva 2016v: *Mircheva, E.* Edin harax legomenon v Suprasalskiya sbornik – пжтьоуѣтросина – In: Studia philologica Universitatis velikotarnovevsiis – Filologicheski prouchvaniya na Velikotarnovskiya universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Veliko Tarnovo, vol. 35, 47–57.]

Многократните преводи 2005: *Многократните преводи в Южнославянското средновековие.* Доклади от международната конференция, 7–9 юли 2005 г., София. [Mnogokratnite prevodi 2005: *Mnogokratnite prevodi v Yuzhnoslavyanskoto srednovekovie.* Dokladi ot mezhdunarodnata konferentsiya, 7–9 yuli 2005 g., Sofia.]

Пенкова 1997: *Пенкова, П.* Българските преводи на Псевдо-Методиевия летопис през XI–XIV в. и разпространението им в Русия. – Старобългарска литература, № 2, с. 102–113. [Penkova 1997: *Penkova, P.* Balgarskite prevodi na Psevdo-Metodieviya letopis prez XI–XIV v. i razprostraneniето im v Rusiya. – Starobalgarska literatura, № 2, 102–113.]

Преводите 2004: *Преводите през XIV столетие на Балканите.* Доклади от международната конференция София, 26–28 юни 2003. София. [Prevodite 2004: *Prevodite prez XIV stoletie na Balkanite.* Dokladi ot mezhdunarodnata konferentsiya Sofia, 26–28 yuni 2003. Sofia.]

СР: *Старобългарски речник.* Т. 1. 1999, Т. 2. 2009. София, Издателство „Валентин Траянов“ [SR: *Starobalgarski rechnik.* Т. 1. 1999, Т. 2. 2009. Sofia, Izdatelstvo “Valentin Trayanov”.]

Срезневский: *Срезневский, И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Санкт Петербург, Т. 1. 1893, Т. 2. 1902, Т. 3. 1912. [Sreznevskii: *Sreznevskii, I. I.* Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pisymennym pamiatnikom. Sankt Peterburg, Т. 1. 1893, Т. 2. 1902, Т. 3. 1912.]

Срезневский 1875: *Срезневский, И. И.* Еще два сборника старого русского письма в Копенгагенской библиотеке. – Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках (№ LII) = Сборник ОРЯС, кн. 12, с. 358–370. [Sreznevskii 1875: *Sreznevskii, I. I.* Eshte dva sbornika starogo russkogo pis'ma v

Kopengagenskoi biblioteke. – Svedeniia i zametki o maloizvestnykh i neizvestnykh pamjatnikakh (№ LII) – Sbornik ORIAŠ, kn. 12, 358–370.]

Станчев, Попов 1988: *Станчев, Кр., Г. Попов*. Климент Охридски. Живот и творчество. София, 1988. [Stanchev, Popov 1988: *Stanchev, Kr., G. Popov*, Kliment Ohridski. Zhivot i tvorchestvo. Sofia, 1988.]

Тасева, Йовчева 1995: *Тасева, Л., М. Йовчева*, Превод и особености на Книга на пророк Иезекиил по ръкопис F.I.461 от Руската национална библиотека. – Старобългаристика, № 4, с. 40–52. [Taseva, Yovcheva 1995: *Taseva, L., M. Yovcheva*. Prevod i osobnosti na Kniga na prorok Iezekiil po rakopis F.I.461 ot Ruskata natsionalna biblioteka. – Starobalgaristika, № 4, 40–52.]

Яцимирский 1906: *Яцимирский, А. И.* Из истории славянской письменности в Молдавии и Валахии XV–XVII в. Санкт Петербург, 1906 (ПДПИ, 162). [Jatsimirskii 1906: *Jatsimirskii, A. I.* Iz istorii slavianskoi pis'mennosti v Moldavii i Valahii XV–XVII v. Sankt Peterburg, 1906 (PDPI, 162).]

Aldama: *Aldama, J. de*. Repertorium pseudochrysostomicum. Paris, 1965.

BHBS: *Иванова, Кл.* Bibliotheca Hagiographica Balkano-Slavica. София, 2008.

BHG: *Halkin, Fr.* Auctarium Bibliothecae hagiographicae graeca. Bruxelles, 1969.

CPG: *Geerard, M.* Corpus christianorum. Clavis partum graecorum. Cura et studio. M. Geerard. 1–4. Brepols–Turnhout, 1974–1987. 5. Indices. Concordantiae. Cura et studio. M. Geerard, F. Glorie, J. Desmet, 1998.

Miklosich: *Miklosich, Fr.* Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862–1865.

PG: *Migne, P.* Patrologia cursus completus, series graeca. Paris, 1857–1866, <http://patristica.net/graeca/>

Таркова-Займова, Милтенова 2011: *Таркова-Займова, В., А. Милтенова*, Historical and apocalyptic literature in Bizantium and medieval Bulgaria. Sofia.

Thomson 1985: *Thomson, Fr.* The Slavonic translations of Pseudo-Methodius of Olimpu *Apocalypsis*. – In: Търновска книжовна школа, Т. 4, Четвърти международен симпозиум. Културното развитие на българската държава – края на XII–XIV в., Велико Търново, 16–18 октомври 1985. София, р. 143–173.

✉ Проф. д-р Елка Мирчева, Секция за история на българския език
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България
elka_mircheva@abv.bg

✉ Prof. Elka Mircheva, PhD, Department of History of Bulgarian Language
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria
elka_mircheva@abv.bg